

TÜRK MİNYATÜR SANATINDA CENNET*

BAHATTİN YAMAN**

Giriş

Dinlerin birçoğunda ölüm sonrasında ikinci hayat söz konusudur. Kişi öldükten sonra ya da her şeyin yok olması anlamına gelen kıyametten sonra ikinci bir hayat başlayacaktır. Bu hayatta, dünyada iken iyi işler yapanlar rahat edecek, kötü işler yapanlar ise sıkıntıda olacaktır. İslam kültürüne göre de kıyametten sonra ikinci bir hayat olacak ve iyi insanlar yeni yaşamlarını cennette geçireceklerdir. İslam toplumlarının cennet tasavvuru ile ilgili bilgileri içeren çok sayıda eser mevcuttur. Ancak insanların cennetle ilgili ayrıntıları anlayış biçimini en güzel resimlerde görmek mümkündür. Nakkaş her ne kadar cennetle ilgili resmini yaparken ilgili yazmanın metnini göz önüne alsın da, kendi zihninde oluşan cennet biçimini de resme yansıtması doğaldır. Ayrıca incelediğimiz resimler, yapıldığı dönemde bir anlamda görsel medya aracı olması nedeniyle toplumun cennetle ilgili tasavvurlarının biçimlenmesine de katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda çalışmamız özellikle 16. ve 17. yüzyıl İslam toplumunun genel anlamda cennet tasavvurunun tespitine yönelik araştırmadır.

Cennet kavramı, sözlükte “bağ, bahçe ve bostan”, “gölgeli ve sık ağaçları barındıran bağ, bahçe”, “hurma ağaçların bulunduğu bahçe”, “hurma ve üzüm ağaçlarının bulunduğu mekân”, “dal ve yapraklarının sıklığı sebebiyle tıpkı bir örtü gibi zemini örterek gölgeleyen meyveli ve meyvesiz ağaçlar”¹ gibi anlamlara gelmektedir. Sözlük anlamlarından yola çıkıldığında cennetin yeşilliği ön plana çıkmaktadır.

Cennet, *Kur'an-ı Kerim*'de yüz kırk beş yerde geçmektedir. Beş yerde Âdem'in cenneti², yirmi iki yerde dünyada mevcut herhangi bir bahçe anlamındaki cennet, yüz on sekiz yerde ise ahirette müminlere vaat edilen

* Makale ile ilgili katkılarından dolayı hocam Prof. Dr. Serpil BAĞCI'ya teşekkürü borç bilirim.

** Yrd.Doç.Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Sanatları Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, e-mail: bahattin@sdu.edu.tr

¹ Ömer KARA, *Kur'an'da Metafizik Bir Âlem: Cennet*, İstanbul, 2002, Rağbet Yayınları, s. 61.

² *Kur'an-ı Kerim*, Bakara, 2/35; Araf, 7/19, 22, 27; Tâhâ, 20/117, 121.

cennet³ ifade edilmektedir. Cennet kelimesi İslam kültüründe iki anlamda kullanılmıştır. Birinci olarak müminlerin kıyamet sonrasında mükafat olarak girecekleri, hiçbir gözün görmediği hiçbir kulağın duymadığı ve hiçbir kalbin hissetmediği nimetlerin bulunduğu yerdir. İkinci anlamda ise ilk insan Âdem ile eşi Havva'nın ilk olarak konuldukları mekandır⁴.

İslam kültüründe cennet ve cehennemin varlığı ve yeri konusunda çeşitli tartışmalar yapılmıştır. Bir kısım bilgin Âdem'in cenneti ve Hz. Muhammed'in Mi'râc'da cennet ve cehennemi gördüğüne dair rivayetleri delil göstererek cennetin şu anda mevcut olduğunu ileri sürmüşlerdir⁵.

İslâm sanatının değişik alanlarında cenneti hatırlatan bezemeleri, süslemeleri görmek mümkündür⁶. İslam resim sanatının ilk örneklerinde cennet ile ilgili tasvirler rastlanmaktadır. Ancak bu ilk örnekler daha çok tarih çerçevesinde ele alınmaktadır. İslam kültüründe geçen cennet ile İslam resim sanatında mevcut olan cennet betimlemelerini dört grupta ele almak mümkündür. Bu tasvirler konu bakımından farklı metinlerin yazma nashalarında rastlamaktayız.

I. İlk İnsan Hz. Âdem'in Yaratılışıyla İlgili Yazmalardaki Cennet Tasvirleri

Farklı anlatımlara rastlanmakla birlikte bir çok kültürde Hz. Âdem'in ilk olarak Cennet'te yaratıldığı, yasak ağaçtan yemesi nedeniyle buradan çıkarıldığı inancı bulunmaktadır. Tevrat'a göre Allah yeri ve göğü yarattıktan sonra topraktan Âdem'i yarattı ve burnuna hayat nefesini üfledi. Rab, Şarka doğru Aden'de bir bahçe yaratarak Âdem'i oraya koydu. "*Bahçenin ortasında hayat ağacını, ve iyilik ve kötülük ağacını yerden bitirdi. Ve bahçeyi sulamak için Aden'den bir ırmak çıktı*" Allah Âdem'e iyilik ve kötülük ağacından yemesini yasakladı ve yediği takdirde öleceğini bildirdi. Daha sonra Allah Âdem'in kaburga kemiklerinden birini alıp bir kadın yaratarak Âdem'e getirdi. İkisi de çıplaktı ve utançları yoktu. Bütün kır hayvanlarının en hilekârı olan yılan kadına bahçedeki ağaçların meyvelerinin yenilip yenilemeyeceği hakkında sordu. Kadın bahçedeki ağaçların meyvelerini yiyebileceklerini, ancak ortadaki ağaç için Allah'ın yasaklaması olduğunu, yedikleri

³ Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/265, 266; En'am, 6/99, 141; Nuh, 71/12.

⁴ KARA, a.g.e., s. 63-64.

⁵ KARA, a.g.e., s. 73-76; Galip TÜRCAN, *Kur'an Ahiret İnancı*, Süleyman Demirel Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta 2002. s. 24-256.

⁶ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz: Sheila S. BLAIR and Jonathan M. BLOOM, *Images of Paradise in Islamic Art*, Hood Museum of Art, Texas, 1991.

takdirde öleceklerini bildirdi. Bunun üzerine yılan “*Katiyen ölmezsiniz; çünkü Allah bilir ki, ondan yediğiniz gün, o vakit gözleriniz açılacak ve iyiyi ve kötüyü bilerek Allah gibi olacaksınız.*” Kadın ağacın meyvesinden aldı yedi ve kocasına da yedirdi. İkisinin de gözleri açıldı. Çıplak olduklarını anladıklarında incir yapraklarını dikip kendilerine önlükler yaptılar. Bu olaydan sonra Allah yılanı, Âdem’i ve Âdem’in Havva olarak isimlendirdiği kadını çeşitli şekilde cezalandıracağını bildirdi. Onları Aden bahçesinden çıkardı⁷. Hz. Âdem ile Havva’nın yaratılışı ve cennetten çıkarılışı olayının, Hıristiyan kültüründe, Michelangelo’nun da aralarında bulunduğu bir çok sanatkar tarafından resimlendiği görülmektedir⁸.

Kur’an-ı Kerim’de Hz. Âdem’in yaratılışı şu şekilde anlatılmaktadır: Allah Âdem’i yaratır ve meleklerle Âdem’e secde etmelerini emreder. İblis hariç diğer melekler Âdem’e secde eder. Daha sonra Allah Âdem’e şu tenbihte bulunur: “*Ey Âdem! Eşin ve sen cennete yerleşin, orada kolaylıkla isteğiniz zaman her yerde cennet nimetlerinde yeyin; sadece şu ağaca yaklaşmayın. Eğer bu ağaçtan yerseniz her ikiniz de kendine kötülük eden zalimlerden olursunuz.*” Şeytan oradan ikisinin de ayağını kaydirtti, onları buldukları yerden çıkarılmasına sebep oldu. Bunun üzerine Allah onlara “*Bir kısmınız diğerine düşman olarak ininiz, sizin için yeryüzünde barınak ve belli bir zamana dek yaşamak vardır.*” der⁹.

Hz. Âdem’in konulduğu cennetin, ahirette iyilerin kalacağı ebedilik yurdu olup olmadığı konusunda tartışmalar vardır. İslam bilginlerinin bir kısmı, burada kastedilen cennetin yeryüzünde bahçelik bir yer olduğunu ileri sürerken, bir kısmı da Hz. Muhammed’e Mi’rac sırasında cennetin gösterildiğini ileri sürerek, Hz. Âdem’in konulduğu cennet’in gökyüzünde bir yerlerde olduğunu iddia etmişlerdir¹⁰.

Bu gruba giren cennet resimlerini meleklerin Hz. Âdem’e secdesi, Âdem-Havva’nın yasak ağaçtan yemeleri, Âdem-Havva’nın cennetten kovulması gibi konuları canlandırdığını görmek mümkündür. Timur’un oğlu Şahruh’un Herat’ta kurduğu nakkâşhanede 1420-30 yılında tamamlama-

⁷ *Kitab-ı Mukaddes*, Tekvin, Bab 2/1-25, Bab 3/1-24.

⁸ Örnekler için bkz. Sevgi GÜRTUNA, “İtalya’da Rönesans Resminde Âdem ve Havva Betimlemeleri”, *Sanatsal Mozaik*, Yıl:2, S. 8, İstanbul, 1997, s. 46-52 (Makaleyi gönderen Mükerrrem KÜRÜM’e teşekkür ederim.)

⁹ *Kur’an-ı Kerim*, Bakara Suresi, 2/30-36.

¹⁰ Hz. Adem’in yaşadığı cennetle ilgili tartışmalar için bkz. KARA, *a.g.e.*, s. 66-78; Süleyman Hayri BOLAY, “Adem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 1, s. 360-361, İstanbul 1988

nan, peygamberleri ve ilk dönem İslam tarihini içeren Hafız-ı Ebru'nun yazdığı *Külliyyât-ı Tarih* adlı resimli çalışmada cennette meleklerin Âdem'e secdesi yer almaktadır¹¹. Hz. Âdem'e secde etmeyen Şeytan'ın da canlandırıldığı resimde cennet yaşlı bir ağaç, küçük bir göl ve Hz. Âdem'in tahtı ile dikkat çekmektedir (Resim 1).

Hz. Âdem ve Havva'nın cennet hayatlarındaki önemli olaylardan biri olan yasak meyveyi yemeleri, İlhanlı devrinin önemli eserlerinden biri olan, el-Bîrunî'nin (973-1051) yazmış olduğu *El-Âsarü'l-Bâkiye an'il Kurûni'l Hâliye* (Geçen Asırlardan Kalan Eserler) adlı eserinin 1307-8 yıllarında Tebriz'de hazırlanan, bugün Edinburg Üniversite Kitaplığında bulunan resimli nüshasında (no. 161) betimlenmiştir¹². Tasvir konusundaki hassasiyeti bilinen İslam kültüründe, Hz. Âdem ve Havva'nın çıplak olarak resmedilmesi bakımından önemlidir. Şeytanın ihtiyar şeklinde canlandırıldığı sahnede cennet, meyveli ağaçları ve gölü ile dikkat çekmektedir (Resim 2).

Hz. Âdem ve Havva'nın cennetteki hayatları ve cennetten kovulmalarını konu alan resimlere 16. yüzyıla tarihlenen birçok tasvirli nüshası bulunan *Kısâs-ı Enbiyâ* yazmalarında sıkça rastlanmaktadır. Resimlerde dikkati çeken husus, tavus kuşu ile yılanın, bazı resimlerde ejderhanın bir arada betimlenmesidir. Hz. Muhammed'e atfedilen bir rivayete göre, Âdem cennetten çıkarıldığında kendisiyle birlikte tavus ve yılan da çıkarıldı¹³. Bir başka rivayette yılanın daha önce güzel görünümlü, dört ayaklı bir hayvan olduğu ancak şeytanın cennete girmesine yardımcı olması nedeniyle ayaklarının yok edildiği yer almaktadır¹⁴. Rivayet göz önüne alındığında ejderhanın yılanın önceki hali, yani ayaklı halinin betimlenmiş şekli olması muhtemeldir. 14. yüzyıla ait bir *Kısâs-ı Enbiyâ* metninde de yukarıdaki rivayet uygun bir anlatım vardır. Metinde Şeytanın tavus kuşunu kandırarak ve onun boynuna binerek cennete girdiği belirtilmektedir¹⁵.

Kısâs-ı Enbiyâ yazmalarındaki Hz. Âdem cenneti ile ilgili sahneler bazen kırsal alanda bazen de kapalı mekanda canlandırılmıştır. Metni Deyduzâmi

¹¹ Güner İNAL, *Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi, 1995, s. 119; David Talbot RICE, *Islamic Art*, London, 1996, Thames And Hudson, s. 218.

¹² İNAL, *a.g.e.*, s. 63; RICE, *a.g.e.*, s. 115-116.

¹³ Ebu Bekr b. Furek (ö. 407h) *Müşkilü'l-Hadis Fi Beyânihi*, Tahkik: Musa Muhammed Ali, Beyrut, 1985, Âlimü'l-Kütüb, s. 51.

¹⁴ Ebu Bekr b. Furek, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁵ İsmet CEMİLOĞLU, *14. Yüzyıl Kısâs-ı Enbiyâ Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi*, Ankara, 1994, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, s. 129.

tarafından yazılan¹⁶, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, B. 250'ye kayıtlı nüshada yer alan sahnede Hz. Âdem ve Havva, köşk yanında, yeşillikler arasında, yapraklardan oluşan kıyafetleriyle, ejder, yılan, tavus kuşu gibi figürlerle betimlenirken (Resim 3), yine aynı kütüphanedeki H. 1226'ya kayıtlı, metni Nişâburî'ye ait olan¹⁷ nüshanın, vr. 8b'deki örneğinde ise Hz. Âdem düzgün kıyafetleriyle, tahtı ve tacıyla kapalı mekanda resmedilmiştir. Resim Âdem için cennette köşk olduğunu düşündürmektedir (Resim 4).

Hz. Âdem'in cennetindeki yasak ağacın cinsi ile ilgili *Kur'an-ı Kerim* ve Tevrat'ta herhangi bir ayrıntı bulunmamaktadır. Kuran-ı Kerim'de geçen "*Şu ağaca yaklaşmayın!*" ifadesinde geçen ağaç hakkında İbn Kesir, tefsirinde şu açıklamalar yer verir: İbn Abbas'a ve bazı sahabelere göre o üzüm ağacıdır. Yahudiler bunun Hanzala; Ebu Cehil Karpuzu olduğunu iddia etmektedirler. Bir rivayette "*sümbül*"¹⁸ olarak belirtilirken¹⁹, başka bir rivayette buğday, bir başka rivayette ise zeytin olarak geçmektedir. Muhammed b. İshak'a atfedilen bir rivayette bu bitkinin buğday olduğu, yalnız cenneteki buğdayın tanelerinin sığır böbreği büyüklüğünde, kaymaktan daha yumuşak ve baldan daha tatlı olduğu yer almaktadır. Bir diğer rivayette ise bunun hurma ağacı olduğu belirtilmektedir. Yine bir rivayete göre Hz. Adem ve Havva'ya yasaklanan ağacın meyvelerini, melekler ölümsüzlük amacıyla yerdî. Ayrıca üzüm, incir ağacı olduğunu söyleyenler de vardır²⁰.

Ayrıca Hıristiyanlardan gelen anlatımlara göre yasak meyve ile kadın ve erkek arasındaki cinsel temasın ifade edildiği, Hıristiyanlıktaki ruhbanîyet yani din adamlarının evlenmemesinin, evlenmemenin ibadet olarak görülmesinin bu olayla bağlantılı olduğu rivayetleri de vardır²¹.

Kısâs-ı Enbiyâ metinlerinde bunun çok budaklı, buğdayı süttan ak, baldan tatlı ve kuş yumurtası kadar olan "buğday ağacı" olduğu ifade edilmektedir. Havva iki adet alıp birini Âdem'e yedirmiştir²². Buğdayın da betimlendiği resimler, 16. yüzyılın ikinci yarısı ve 17. yüzyılın başına tarihlenen *Falnâme*'lerde yer almaktadır. Resimli *Falnâme*'lerde genellikle *Kur'ân*'da

¹⁶ Rachel MILSTEIN-Karin RÜHRDANZ-Barbara SCHMITZ, *Stories of the Prophets Illustrated Manuscripts of Qisas al-Anbiya*, Mazda Publisher, 1999, California, s. 206.

¹⁷ MILSTEIN, a.g.e., s. 211.

¹⁸ *Sümbül*, Arapça sözlüklerde hem sümbül hem başak anlamına gelmektedir.

¹⁹ İbn-i Kesir (Ebu'l-Fidâ İsmail İbn Kesir el-Kureşî el Dimeşkî ö. 774 h.), *Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azim*, Beyrut 1966, c. I, s. 137.

²⁰ İbn Kesir, a.g.e., c. I, s. 138.

²¹ Elmalî'lı M. Hamdi YAZIR, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat btyy, c. I, s. 323.

²² CEMİLOĞLU, a.g.e., s.130.

adı geçen peygamberlerin ve onların karakterleriyle ilgili bir olayın, mucizelerinin ya da kahramanlıklarının tasviri bulunurken, resmin karşı sayfasındaki metinde bu resmi açan kişinin falı yer almaktadır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. 1702 numaraya kayıtlı Farsça *Falnâme*'deki resmin başında *Kur'ân-ı Kerim*'de yer alan "Ey Âdem! Sen ve eşin cennette oturun"²³ ifadesi bulunmaktadır. Resimde tavus kuşu, ejderhanın yanında, sağ alt köşede buğday başakları da betimlenmiştir (Resim 5). H. 1703 numaralı Türkçe *Falnâme*'deki örnekte ise âdetâ Hz. Âdem ve Havva'nın cennetten çıkarılışı resmedilmiştir. Arka planda yılan, tavus kuşu ve melek figürlerine karşılık, ön planda Hz. Âdem ve elinde bir demet buğday başağı taşıyan Havva, cenneti terk ediyor izlenimi uyandırmaktadır (Resim 6). Her iki *Falnâme*'de başakların yer alması ressamlarının yasak meyveyi buğday olarak düşündüklerini göstermektedir.

Bu gruba giren cennet resimlerinin, Fuzulî'nin (1480-1556) yazmış olduğu özellikle Şîfî çevrelerde ilgi gören ve Kerbela olayının anlatıldığı *Hadikatü's-Süedâ* yazmalarında da yer aldığı görülmektedir. Kitap halindeki resimli nüshaların yanısıra, çeşitli müze ve özel koleksiyonlarda yaprak halinde olan tasvirlerle de rastlanmaktadır. *Hadikatü's-Süedâ* yazmalarında ilk tasvirin konusu genellikle Hz. Âdem ile Havva'nın cennetten kovulmasıdır. Özellikle 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıl başında Osmanlı döneminde Bağdat'ta üretilen *Hadikatü's-Süedâ* yazmalarındaki Cennet betimlemelerinde, *Kısas-ı Enbiya* yazmalarındaki yer alan ejderha, yılan, tavus kuşu gibi imgeler yer almaktadır²⁴.

II. Hz. Muhammed'in Miracı İle İlgili Yazmalardaki Cennet Betimleri

İslam kültürüne göre mi'râc, Hz. Peygamber'in Allah ile doğrudan görüştüğü mucizevi bir olaydır. *Kur'ân-ı Kerim*'de "Bir gece, kendisine ayetlerimizden bir kısmını gösterelim diye (Muhammed) kulunu Mescid-i Haramdan, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah noksan sıfatlardan münezzehtir."²⁵ şeklinde geçen Mi'râc olayı, Hz. Muhammed'e atfedilen rivayetlerde genişçe anlatılmaktadır. Bu rivayetlerin birinde Hz. Muhammed'in,

²³ *Kur'ân-ı Kerim*, Bakara, 2/35.

²⁴ Geniş bilgi için bkz. Rachel MILSTEIN, *Miniature Painting in the Ottoman Baghdad* U.S.A., 1990, Costa Mesa: Mazda Publishers, s. 100-105; Metin AND, *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm Mitolojisi*, İstanbul, 1998, Akbank Yayınları, s. 372.

²⁵ *Kur'ân-ı Kerim*, İsra, 17/1.

Mi'rac esnasında içinde inciden kubbelerin bulunduğu misk kokulu toprağıyla cennete katıldığı²⁶ yer almaktadır.

Nasıl gerçekleştiği hususunda tartışmalar olmakla birlikte²⁷, hadis²⁸ ve tefsir²⁹ kitaplarında ayrıntılı bir şekilde anlatılan İsra ve Mi'rac olayı kısaca şu şekilde gerçekleşmiştir: Hz. Muhammed'e bir gece Cebrail uyku ile uyanıklık arasında gelir ve merkepten büyük katurdan küçük Burak isimli bir binekle O'nu Beytül-Makdis'e götürür. Hz. Peygamber burada iki rekât namaz kılar ve daha sonra göklere doğru yükselir. Her gök katmanında farklı bir peygamberle karşılaşır. Yedi kat semadan sonra Sidre-i Müntehâ denilen yere gelir. Burada Allah'tan vahiy alır. Daha sonra Cennet ve Cehennem'i de gören Hz. Muhammed, Burak'la Mekke'ye döner³⁰.

İslam sanatında da, en çok resimlenen konuların başında Mi'rac sahnesi gelmektedir. Bilinen en eski Mi'rac tasviri, *Câmiu't-Tevârîh*'in resimleri arasında (Edinburg Üniversite Kitaplığı, No: 20, 55a) yer almaktadır. Bu tasvirde Hz. Peygamber'in Burak üzerinde ve melekler eşliğinde yaptığı gök yolculuğu sahnelenmiştir. Mi'rac olayı bütünüyle ilk kez Moğollar döneminde Ahmed Musa'ya atfedilen *Miracnâme*'de resimlenmiştir. 14. yüzyıl başına tarihlenen bu resimli *Miracnâme*'nin metni günümüze kadar gelmemiştir. Metinsiz resimler muhtemelen 951 h./1544 yılında hazırlanan bir albümde (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 2154) toplanmıştır. Bu tasvirlerde, geniş ve dolgun çehreli Âdem gözlü insan tipleri Uygur Fresklerindeki insan çehrelerine benzemekte olup albümde Mi'rac'la ilgili dokuz resim bulunmaktadır³¹.

²⁶ Müslim b. Haccac EL-KUŞEYRÎ (h. 206-261), *el-Câmiu's-Sahih*, Kitâbü'l-İmân 263, (Tercüme Mehmet Sofuoğlu), İstanbul, 1967, İrfan Yayınevi, c. I, s. 226.

²⁷ Konuyla ilgili geniş bilgi ve tartışmalar için bkz. Muhammed HAMİDULLAH, *İslam Peygamberi*, Çev. Salih TUĞ, İstanbul, 1990, İrfan Yayınevi, c. I, s. 129-148.

²⁸ *Sahih-i Buhârî Muhtasarı, Tecrid-i Savîh Tercümesi ve Şerhi*, Trc. Ahmet Naim, Ankara, 1978, Başbakanlık Bas., V. Baskı, c. II, s. 273-280; *Sahih-i Müslim Tercümesi*, Kitâbü'l-İmân, Trc. Mehmet SOFUOĞLU, İstanbul, 1970, Ahmet Said Matbaası, c. I, s. 225-226.

²⁹ YAZIR, *a.g.e.*, c. V, s. 3142-3153; Mehmet VEHBÎ, *Hülâsatü'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân*, İstanbul, 1968, Üçdal Yayınevi, c. VIII, s. 2937-2941.

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman MOLLAİBRAHİMOĞLU, *Mi'rac Gerçeği*, Akbel Yayınları, İstanbul, 1991.

³¹ Richard ETTINGHAUSEN, "Persian Ascension Miniatures of the Fourteenth Century" *XII Convegno 'Volta' Promosso Dalla Classe Di Scienze Moral Storiche e Filologiche, Tema: Oriente e Occidente Nel Medioevo*, Roma, 1957, Accademia Nazionale Dei Lincei, s. 360; Zeren TANINDI, *Siyer-i Nebi İslâm Tasvir Sanatında Hz. Muhammed'in Hayatı*, byy, 1984, Hürriyet Vakfı Yayınları s. 11; Güner İNAL, *Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)*, Ankara, 1995, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, s. 88.

Hız. Muhammed'in Mir'ac esnasında görmüş olduğu cennetle ilgili tasvirlerin en güzel örneklerini metniyle birlikte günümüze gelen, Timurlu sultanlarından Şahruh zamanında (1405-1447), Herat nakışhanesinde 1436 yılında kaleme alınan ve resimlenen, oldukça zengin cennet ve cehennem ikonografyası içeren³² Uygur Türkçesiyle yazılmış olan *Mi'racnâme* (Paris Bibliotheque Nationale, Turc 190) yazmasında görölmektedir. Dođu Türkçesine şair Mir Haydar tarafından çevirisi yapılan, Uygur yazısıyla kaleme alınmış eserin hattatı Mâlik Bahşî'dir³³. Mi'rac olayının metindeki bütün safhalarının anlatıldığı tasvirlerde Hız. Muhammed'in yüz hatlarının ayrıntıları belirtilmiş olup kutsiyetin ifadesi için zaman zaman abartılı haller yapılmıştır.

Eserde cennetle ilgili dört resim bulunmaktadır. Bunlardan ilki, resmin üst kısmındaki Arapça açıklamada da belirtildiği gibi Hız. Muhammed'in gelişinde kapının açılması ve onun cennet'e girişini (*Mi'racnâme*, BN, Turc. 190, vr. 47b) konu edinmektedir. Resimde beyaz, sarı ve muhtemelen başlangıçta gümüş gri olup zamanla gümüşün oksitlenerek siyaha dönüşmüş renginde olan nehir dikkat çekmektedir. Bunların, *Kur'ân*'da da ifade edildiği gibi³⁴ beyazın süt, sarının bal nehirlerini, gümüş grinin de su ya da şaraptan oluşan nehirleri sembolize etmesi muhtemeldir (Resim 7).

Bir diğer resmin açıklamasında ise Hız. Muhammed'in cennetin ortasında bir grup huriyi gördüğü, bu hurilerin bir kısmının "kürsü" üzerinde oturduğu, bir kısmının da birbirleriyle oynadığı şeklinde rivayete yer verilmektedir (*Mi'racnâme*, Bibliotheque Nationale, Turc. 190, vr. 49a). Tasvirde, metinde de ifade edildiği neşeli bir bahar eğlencesi canlandırılmıştır (Resim 8).

Cennet'le ilgili bir diğer tasvirde Hız. Muhammed'in Cuma günü hurileri develere neşeyle binerken gördüğü, seyir halinde iken birbirlerine sevgi gösterisinde buldukları şeklindeki rivayet aktarılmaktadır. (*Mi'racnâme*, Bibliotheque Nationale, Turc. 190, vr. 49b) Diğer örnekte olduğu gibi bu tasvirde de bahar eğlencesi hakimdir. Hurilerin binek hayvanı olarak deve üzerinde betimlenmesi ile ilgili, 14. yüzyıla ait bir *Kısas-ı Enbiyâ* metnindeki şu rivayet ilginçtir: Allah Âdem'i yarattıktan sonra ata emretti ve Cebrail'in önünde durdu. Ata mücevherat işlenmiş eyer vuruldu.

³² ETTINGHAUSEN, *a.g.e.*, s. 360; TANINDI, *a.g.e.*, s. 11.

³³ Maria-Rose SEGUY, *The Miraculous Journey of Mahomet, Miraj Nâme* (Paris-BN, Turc 190), New York, 1977, s. 7-8.

³⁴ *Kur'ân-ı Kerim*, Muhammed, 47/15.

Âdem'in duası üzerine deve yaratıldı ve Havva da bu deveye bindi. İki melekler eşliğinde cennetin kapısına geldiler³⁵ (Resim 9).

Bir başka resimde, içinde bir grup hurinin bulunduğu büyük bir köşk tasvir edilmektedir. Resmin üzerinde yer alan rivayette, bu köşkün kime ait olduğu sorulduğunda, hurilerin, Hz. Ömer'in olduğunu söyledikleri aktarılmaktadır (*Mi'racnâme*, Bibliotheque Nationale, Turc. 190, vr. 51a) (Resim 10). Resimde, üst kısımdaki rivayete uygun olarak, içinde birkaç hurinin bulunduğu yapı canlandırılmıştır.

III. Kıyamet Alameti Olarak Kabul Edilen Deccal'la İlgili Yazmalardaki Cennet Resimleri

Diğer kültürlerde olduğu gibi İslam kültüründe de kıyamet çok tartışılan, sık sık gündeme gelen bir konudur. Çeşitli olaylar ve şahıslar kıyametin habercisi ve yaklaştığının alameti olarak düşünülmüştür. Yeryüzünde Deccal'ın görülmesi kıyametin habercisi sayılan olaylardandır. Klasik kaynaklarda Deccal, "ahir zamanda ortaya çıkıp göstereceği hârikulade olaylar sayesinde bazı insanları dalalete sürükleyeceğine inanılan kişi" şeklinde tarif edilmektedir³⁶.

İslam kültüründe Deccal ile ilgili çok sayıda rivayete rastlanmaktadır. Bu rivayetlerin bir kısmında beraberinde su (ya da Cennet) ve ateş (ya da Cehennem) bulunduğu, aslında suyun (Cennetin) ateş (Cehennem), ateşinin (Cehennemin) ise soğuk bir su (Cennet) olduğu bildirilmektedir³⁷. Bu gruba ait cennet resimleri *Tercüme-i Miftâh-ı Cifr el-Câmi* nüshalarında³⁸, Deccal, meleklerin Deccal ordusuna saldırması, Deccal'ın Hz. İsa tarafın-

³⁵ CEMİLOĞLU, a.g.e., s.129

³⁶ Kürşat DEMİRCİ, "Deccâl" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, c. IX, s. 67.

³⁷ Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail BUHARİ, *Es-Sahih* (Sahih-i Buhari), İstanbul, 1992, Çağrı Yayınları, Fiten 26, VIII, s. 103; Ebu'l Huseyn Müslim el-Iaccac MÜSLİM, *es-Sahih*, İstanbul, 1992, Çağrı Yayınları, Fiten 105-108, III, s. 2249-50; Süleyman b. Eşas es-Sicistâni EBU DAVUD, *es-Sünen*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992, Melâhim 14, IV, s. 494; Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvîni İBN MÂCE, *es-Sünen*, İstanbul, 1992, Çağrı Yayınları, Fiten 33, II, s. 1360.

³⁸ Arapçasının kütüphanelerdeki adının *Cifr el-Câmi* olarak da kayıtlı olduğu görülen ve yazarı Abdurrahman b. Muhammed b. Ali b. Ahmed El-Bistâmi (ö. 858/1454)'nin *ed-Dürrül-Munazzam fî Sırrı'l-İsmi'l-Azam* şeklinde isimlendirdiği eserin, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (Bağdat 373), İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (Nadir Eserler Bölümü, TY 6624) ve Chester Beatty Kütüphanesinde (No: 444) olmak üzere toplam 3 tasvirli nüshası bulunmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Bahattin YAMAN, *Osmanlı Resim Sanatında Kıyamet Alametleri: Tercüme-i Cifr el-Câmi ve Tasvirli Nüshaları*, Hacettepe Ün. Sosyal Bilimler Ens. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2002.

dan öldürülmesi gibi konularla birlikte görülmektedir. Deccal hakkında geniş açıklamaların yer aldığı metinde Deccal'ın beraberindeki cennetle ilgili şu açıklamalara yer verilmiştir: Deccal ile giden Cennet ve ateş vardır. Deccal'in cenneti, çimeni ve sebzesi bol olan bir yer olup ateşi, duman yani kara dut suretindedir. Gerçekte onun beraberinde cennet ve ateş yoktur, Deccal sihriyle kendisini böyle göstermektedir. Yanında Basra veya Senam dağı gibi yığılmış ekmek vardır. Bu dağ gibi yığılmış ekmek onunla birlikte her yere gider. Kendisine iman getirenlere bu ekmekten yedirirken iman getirmeyenleri de öldürür. Halka 'Ben rabbinizim' der. Bu Deccal kendisine inanmayan salih bir müslümana musallat olup inanmadığı için onu öldürür ve Allah'ın izniyle tekrar diriltir³⁹. Resimle ilgili açıklama ise şu şekildedir: "*Burada Deccâl'in Horasan'dan çıkışı, Yahudilerin tabi olması, iki yanında Cennet ve Cehennem şekli ve biri kullı şeytan görünüm-lü, diğeri canavar suretinde olan iki casusu nakş ve tasvir olunmuştur*"⁴⁰.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde yer alan nüshada, ağaçlar arasında her iki tarafında merdiven bulunan, altundan nehirler geçen kubbeli küçük bir yapı bulunmaktadır. Buradaki cennet betimlemesi, *Kur'an-ı Kerim*'deki "*İnanıp iyi işler yapanları, cennette altlarından ırmaklar akan odalara yerleştiririz.*"⁴¹ ayetiyle örtüşmektedir. Ayrıca nehirlerin sarı, beyaz, kırmızı gibi farklı renklerde canlandırılması da yine *Kur'an*'da ifade edilen⁴² süt, bal ve şarap nehirlerini karşılamaktadır. Benzer kompozisyon aynı nüshanın Deccal'la ilgili diğer resimlerinde de yer almaktadır (Resim 11-12).

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat 373'ye kayıtlı *Tercüme-i Miftah-ı Cifr el-Câmi* den kopya olarak çalışıldığı saptanan, Dublin Chester Beatty Library, 444'te bulunan *Ed-Durru'l-Munazzam fi Sırrı'l-İsmi'l-A'zam* adlı 1747 tarihli nüshada da aynı sahne canlandırılmıştır. Ancak nüshadaki diğer resimlerde de görülen figür çizimine karşı çekince, Deccal sahnele-rinde de görülmektedir. Bağdat 373 nüshasındaki Deccal tasviri kopya edilirken Deccal, eşeği, casusları ve taraftarları resmedilmezken, Deccal'ın cenneti ve ateşi canlandırılmıştır. Buradaki cennet betimi Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi nüshasında da görüldüğü gibi ağaçlar arasında yüksek bir yapı olarak yer almaktadır (Resim 13).

³⁹ *Tercüme-i Miftah-ı Cifr el-Câmi*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 6624, vr. 94a.

⁴⁰ *Tercüme-i Miftah-ı Cifr el-Câmi*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 6624, vr. 97b.

⁴¹ *Kur'an-ı Kerim*, Ankebût, 29/58.

⁴² *Kur'an-ı Kerim*, Muhammed, 47/15.

Tercüme-i Miftâh-ı Cifr el-Câmi'nin İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki nüshasında yer alan Deccal sahnelerinde cennet, iki tarafında selvi ağacı olan kubbeli küçük bir yapı şeklinde canlandırılmıştır (Resim 14).

Deccal, *Tercüme-i Miftâh-ı Cifr el-Câmi* dışında *Ahvâl-ı Kıyâmet* ve *Fâlnâme* yazmalarında da resmedilmesine karşın cennetle birlikte canlandırılması, yalnızca *Tercüme-i Miftâh-ı Cifr el-Câmi* nüshalarında görülmektedir. Bu resimlerde cennetin köşk, ağaç ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi nüshasında ilave olarak nehir imgeleriyle canlandırılmıştır. Deccal sahnelerindeki cennet betimi, genel kompozisyondaki sembolik anlamı nedeniyle daha az detay içermektedir.

IV. Kıyamet Sonrası Hayatı Konu Alan Yazmalardaki Cennet Betimlemeleri

Müminlerin kıyamet sonrasında mükafat olarak girecekleri yer anlamındaki cennet ile ilgili *Kur'an-ı Kerim* ve hadis kitaplarında ayrıntılı bilgilere rastlanmaktadır. *Kur'an-ı Kerim*'de cennetin bağlık bahçelik bir yer olduğundan, çeşitli ağaç ve meyvelerin bulunduğu bahsedilmektedir⁴³. Hurma, nar⁴⁴, kiraz, muz⁴⁵ *Kur'an-ı Kerim*'in cennette bulunduğunu bildirdiği meyvelerden bazılarıdır. Ayrıca ağaçların gölgelerine de vurgu vardır⁴⁶. Nehirler *Kur'an*'da bahsedilen cennetin fizikî özelliklerinden biridir: "Altlarından ırmaklar akan cennetler..."⁴⁷, "Rableri onları altlarından ırmaklar akan na'im cennetlerine iletir."⁴⁸, "İnanıp iyi işler yapanları, cennette altlarından ırmaklar akan odalara yerleştiririz."⁴⁹ *Kur'an-ı Kerim* cennette güzel meskenlerin⁵⁰, sarayların⁵¹ varlığından da bahsetmektedir. Bu konudaki ayetlerin bazıları şöyledir: "Fakat Rablerinden korkanlar için üst üste yapılmış odalar vardır. Odaların altından ırmaklar akmaktadır."⁵², "İnanıp iyi işler yapanları, cennette altlarından ırmaklar akan odalara yerleştiririz."⁵³ *Kur'an*'da ayrıca eşlerden bahsedilmektedir: "Onlar ve eşleri gölgelerde divanlara yaslanmışlar-

⁴³ *Kur'an-ı Kerim*, Nebe, 78/32; Yasin, 36/57; Muhammed, 47/15; Saffat, 37/42.

⁴⁴ *Kur'an-ı Kerim*, Rahman, 55/68.

⁴⁵ *Kur'an-ı Kerim*, Vâkıa, 56/28-29,30-32.

⁴⁶ *Kur'an-ı Kerim*, Nisâ, 4/57; Ra'd, 13/35; Vâkıa, 56/30.

⁴⁷ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara, 2/25; Al-i İmran, 3/15, 136, 195.

⁴⁸ *Kur'an-ı Kerim*, Yunus, 10/9.

⁴⁹ *Kur'an-ı Kerim*, Ankebût, 29/58.

⁵⁰ *Kur'an-ı Kerim*, Tevbe, 9/72; Saf, 61/12.

⁵¹ *Kur'an-ı Kerim*, Furkan, 25/10.

⁵² *Kur'an-ı Kerim*, Zümer, 39/20.

⁵³ *Kur'an-ı Kerim*, Ankebût, 29/58.

dır"⁵⁴. Hüriler, *Kur'an*'da cennette var olduğu bahsedilen diğer bir imgedir. Hürî Arapçada genç, güzel, alımlı, beyaz tenli, gözleri siyah kadın anlamındadır⁵⁵. *Kur'an*'da "Ayrıca onları iri ve siyah gözlü, beyaz tenli hurilerle evlendirmişizdir"⁵⁶, "İri gözlü, beyaz tenli huriler. Saklı inciler gibi"⁵⁷, "Saklı yumurtalar gibi bembeyaz huriler"⁵⁸ şeklindeki ayetlerde hurilerin iri ve siyah gözlü, beyaz tenli olduklarına dair vurgu vardır.

Türk minyatür sanatında kıyamet ve ölüm sonrası hayatı tasvirli olarak anlatan yazma eserlerin başında hiç şüphesiz *Ahvâl-i Kıyamet* gelmektedir. 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıl başlarına tarihlendirilen⁵⁹, resimli iki nüsha (Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi 139; Berlin-Staatsbibliothek, Ms. Or. Oct. 1596) ve bugüne dört resimli yaprağı ulaşmış olan (Philadelphia-Free Library, Rare Book Department, Lewis Ms. O. T4-T7) eserde cennetten de bahsedilmektedir. Eserin metninde cennette bulunan Nâhiye isimli tatlı bir rüzgar anlatılmaktadır. Nurdan yaratılan bu rüzgarla müminlerin yüzlerinin nurlandığı, yaprakların bir birine değmesiyle ağaçlardan tesbihat duyulduğu, cennette ne kadar köşk varsa kapılarının açıldığı, hurilerin örtülerinin dalgalandığı ve güzel bir kokunun yayıldığı belirtilmektedir⁶⁰.

Ahvâl-i Kıyâmet'in her üç nüshasında da yer alan cennet sahnelerinde yeşillik, köşk ve alımlı kadın görünümlü huriler bulunmaktadır. Süleymaniye nüshasında, bunlara ilave olarak nehir betimi yer alır. Tasvirlerdeki canlılık, mevsim olarak baharı hatırlatmaktadır. Süleymaniye ve Philadelphia nüshası resimlerinde canlandırılan kadınlarla erkeklerin eğlencesi bir anlamda *Kur'an-ı Kerim*'de geçen "Haydi siz cennete girin. Siz ve eşleriniz eğlenileceksiniz."⁶¹ "İman eden ve iyi işler yapanlar, onlar bir bahçede eğlendirilirler"⁶² ayetlerine telmihte bulunmaktadır (Resim 15-17).

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. 1702 numaraya kayıtlı *Falnâme*'de yer alan cennet resminin üzerinde *Kur'an-ı Kerim*'de geçen "Altıların-

⁵⁴ *Kur'an-ı Kerim*, Yâsîn, 36/56. Ayrıca bkz. Nisâ, 4/57; Zuhruf, 43/70.

⁵⁵ KARA, a.g.e., s. 221.

⁵⁶ *Kur'an-ı Kerim*, Duhan, 44/54; Tûr, 52/20.

⁵⁷ *Kur'an-ı Kerim*, Vâkıa, 56/22-23.

⁵⁸ *Kur'an-ı Kerim*, Saffat, 37/48-49.

⁵⁹ Rachel MILSTEIN, *Miniature Painting in the Ottoman Baghdad* U.S.A.-Costa Mesa 1990, Mazda Publishers s. 96; TANINDI, a.g.e., s. 13; Banu MAHİR, *Osmanlı Minyatür Sanatı*, İstanbul, 2005, Kabalıcı Yayınevi, s. 102.

⁶⁰ *Ahvâl-i Kıyâmet*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid 139, vr. 50a-50b.

⁶¹ *Kur'an-ı Kerim*, Zuhruf, 43/70.

⁶² *Kur'an-ı Kerim*, Rum, 30/15.

dan ırmaklar akan cennetler..."⁶³ ifadesi yer almaktadır. Tasvirde *Ahvâl-ı Kıyâmet*'teki cennet resimlerine benzer şekilde neşeli bir bahar günü canlandırılmaktadır. *Ahvâl-ı Kıyâmet*'te yer alan sade resimlere karşılık burada detaylar ve yoğunluk hakimdir. Ayrıca *Falname*'de tasvir edilen cennetteki hâleli kutsal kişi ve melek figürleri de *Ahvâl-ı Kıyâmet* yazmalarındaki resimlerden farklı olan ayrıntılardır (Resim 18).

Cennetle ilgili canlandırma Yazıcızâde Mehmet Efendi'nin (ö. 855/1451), içinde zengin bir kıyamet ikonografisinin yer aldığı *Muhammediyye* adlı eserinin 1306/1888 tarihli basılmış gravür tekniğiyle betimlemelerle bezeli baskı nüshalarında da yer alır. Eserde cennetle ilgili pek çok gravür bulunmaktadır. Bu gravürlerden birinde cennetteki bir köşk betimlenmiştir. Eserin metninde yer verilen ve gravürün de resimlediği, Hz. Muhammed'e atfedilen şu rivayet şöyledir: Allah cennet içinde kızıl yakuttan yetmiş bin şehir yarattı. Her şehre yetmiş bin köşk bina etti. Her köşkün içinde, üzerinde güzel bir huri olan yeşil cevher zebercedden taht yarattı⁶⁴. Gravürde, dönemin beğenisine uygun olarak barok mimarisinin öğelerini barındıran bir köşk canlandırılmıştır (Resim 19).

SONUÇ

Cennet tasvirlerinde, İslam kültürünün genel kabulüne uygun olarak çiçekler ve ağaçlardan oluşan yeşil bir coğrafi mekanın vurgulandığı görülmektedir. Sahnelerde mevsim olarak çiçeklerin açtığı, yeşilin kendisini iyice hissettirdiği bahar günleri canlandırılmıştır. Ancak resmin konusuna göre ayrıntılarda farklılıklar göze çarpmaktadır.

Âdem'in cennetinde yeşilliğin yanında yılan, tavus kuşu, ejderha, yasak meyve gibi imgeler ön plana çıkarken; müminlerin ebedî yurdu olarak betimlenen cennet tasvirlerinde ise yeşillikler yanında köşk ve huri imgelerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Kıyamet sonrasında müminlerin mukafat olarak kalacağı mekan betimlemelerinde yılan, ejder, tavus kuşu gibi figürler yer almaz. *Kur'ân-ı Kerim*'de de bahsedilen süt, bal, şarap nehirleri Mî'rac ve Deccal ile ilgili sahnelerde yer alır.

Tasvirlerde İslâm dininin *Kur'ân-ı Kerim* ve güvenilir hadis kitapları gibi temel kaynaklarında var olmayan, halk kültüründe görülen unsurların da yer aldığı görülmektedir. Özellikle Âdem'in cenneti betimlemesinde tavus

⁶³ *Kur'ân-ı Kerim*, Bakara, 2/25; Al-i İmran, 3/15, 136, 195.

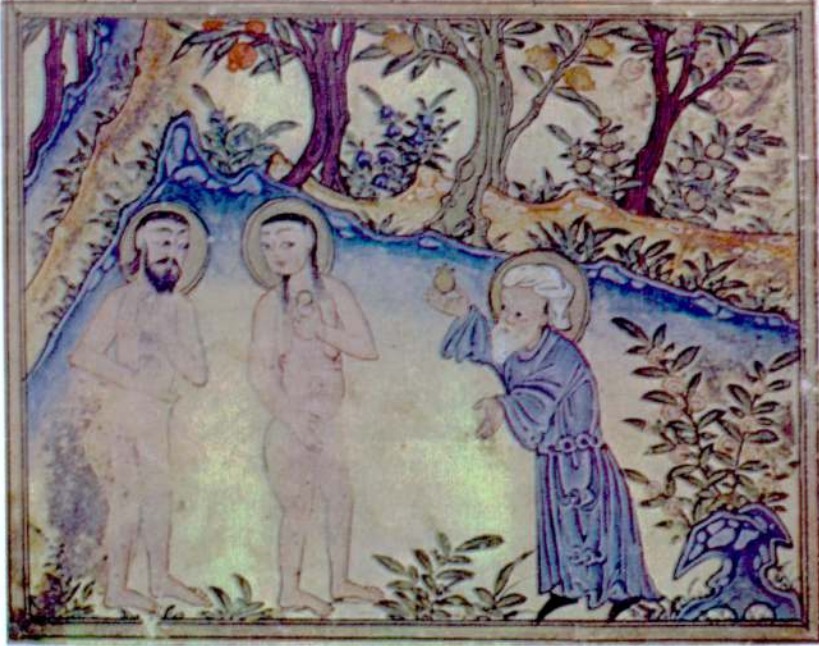
⁶⁴ YAZICIZÂDE MEHMED EFENDİ (ö. 855/1451), *Muhammediyye*, İstanbul, 1306, Matbaa-i Osmâniyye, s. 381-382.

kuşu, ejderha, başak demeti gibi unsurlara yer verilmiş olması bunun bir ifadesidir.

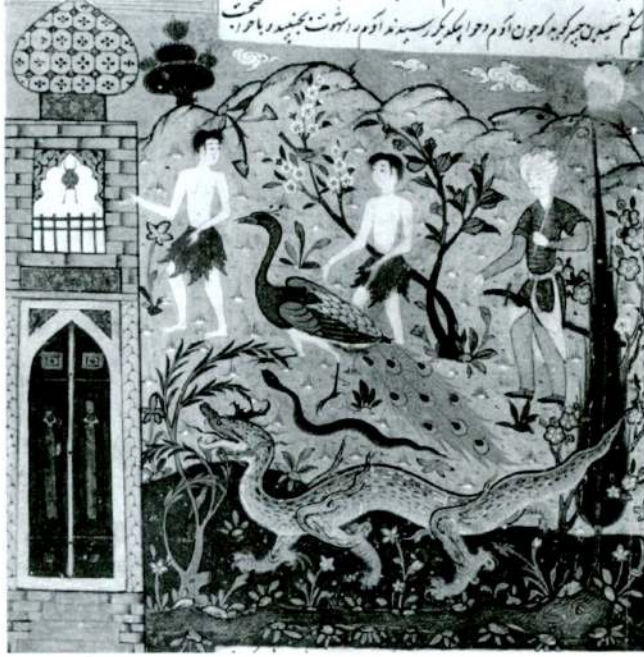
16. ve 17. yüzyıl cennet Türk minyatür sanatında görülen yapı betimlemeleri dönemlerine uygun olarak kubbeli, kemerli ve sade olarak resmedilmesine karşılık 19. yüzyılda hazırlanan *Muhammediye*'deki cennet resimlerinde ise batı tarzında yapılar görülmektedir. Bu farklılık, kişilerin yaşadıkları dönemin ve sahip oldukları kültürün cennet tasavvurlarını etkilediğini akla getirmektedir.

Resim 1 - Meleklerin Hz. Âdem'e secdesi. *Külliyyât-ı Tarih*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, B. 282, vr. 16b.

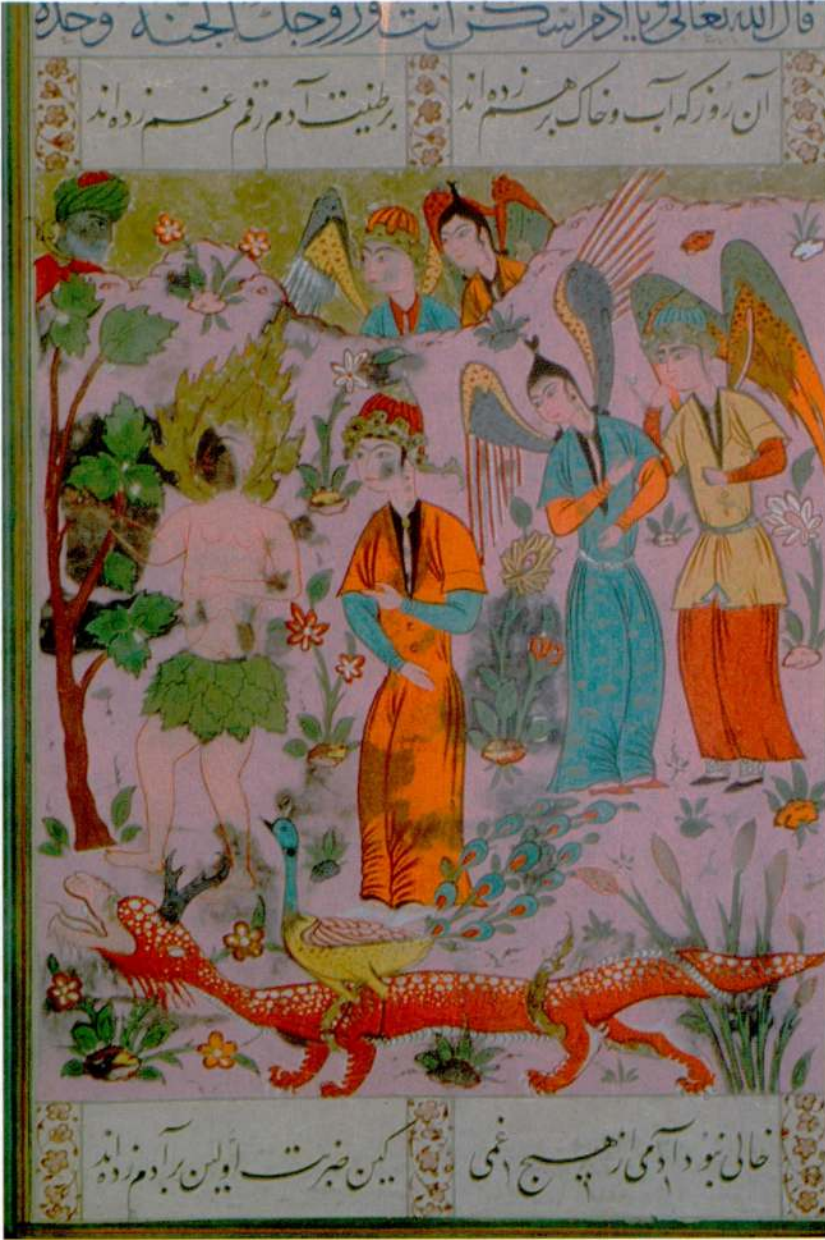
Resim 2- Hz. Âdem ve Havva'nın yasak meyveyi yemeleri. *Âsârü'l-Bâkiye*, Edinburg Üniversitesi Kitaplığı, Ms. Arab 161, vr. 48a (Rice, s.115).

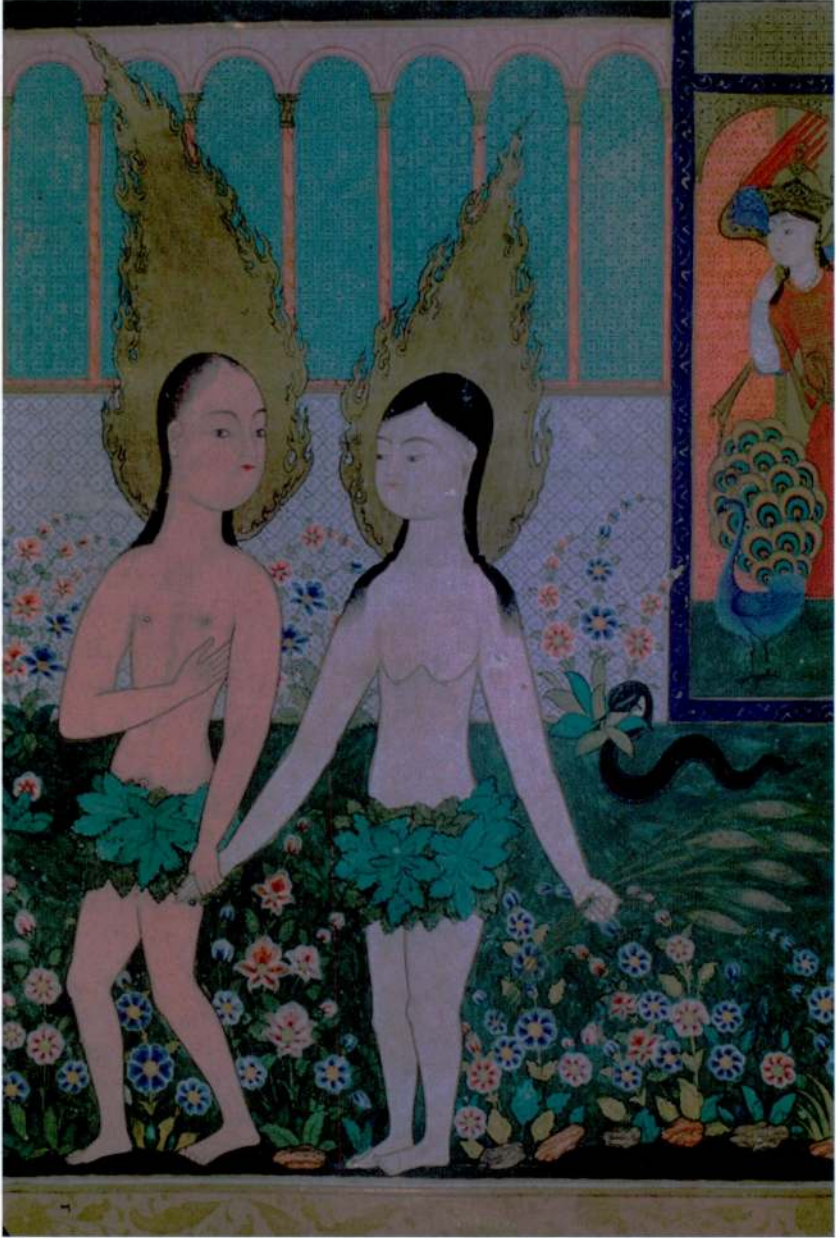
Resim 3- Hz. Âdem ve Havva. *Kıyas-ı Enbiyâ*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, B. 250, vr. 36a.

Resim 4- Meleklerin Hz. Âdem'e secdesi. *Kıyas-ı Enbiyâ*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1226, vr. 8b.

Resim 5- Hz. Âdem ve Havva'nın cennette yaratılması. *Falnâme*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1702, vr. 51b.

Resim 6- Hz. Âdem ve Havva. *Falname*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1703, vr. 7b.

Resim 7- Hz. Muhammed'in Mi'rac'ında cennete girişi. *Mi'racnâme*, Bibliotheque Nationale, Turc. 190, vr. 47b (Seguy, levha 40).

Resim 8- Cennette huriler. *Mi'racnâme*, Bibliotheque Nationale, Turc. 190, vr. 49a (Seguy, levha 41).

Resim 9- Cennette hurilerin develere binmesi. *Mi'racnâme*, Bibliotheque Nationale, Turc. 190, vr. 49b (Seguy, levha 42).

Resim 10- Mi'rac'da Hz. Muhammed'e Hz. Ömer'in cennetteki köşkünün gösterilmesi. *Mi'racnâme*, Bibliotheque Nationale, Turc. 190, vr. 51a. (Seguy, levha 43).

Resim 11- Deccal ve taraftarları. Bistâmi, *Tercüme-i Miftah-ı Cifr el-Cami*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, B. 373, vr. 237b.

Resim 12- Deccal cenneti. Bistâmi, *Tercüme-i Miftah-ı Cifr el-Cami*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, B. 373, vr. 237b. Detay.

Resim 13- Deccal cenneti ve ateşi. Bistâmi, *Ed-Durru'l-Munazzam fi Sirri'l-İsmi'l-A'zam*, Chester Beatty Library, 444, vr. 203b.

Resim 14- Deccal ve taraftarları. Bistâmi, *Tercüme-i Miftah-ı Cifr ei-Cami*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 6624, vr. 97b.

Resim 15- Cennet. *Ahvâl-ı Kıyâmet*, Philadelphia-Free Library Rare Book L Ms O, T7 (Prof. Dr. Günsel RENDA arşivinden).

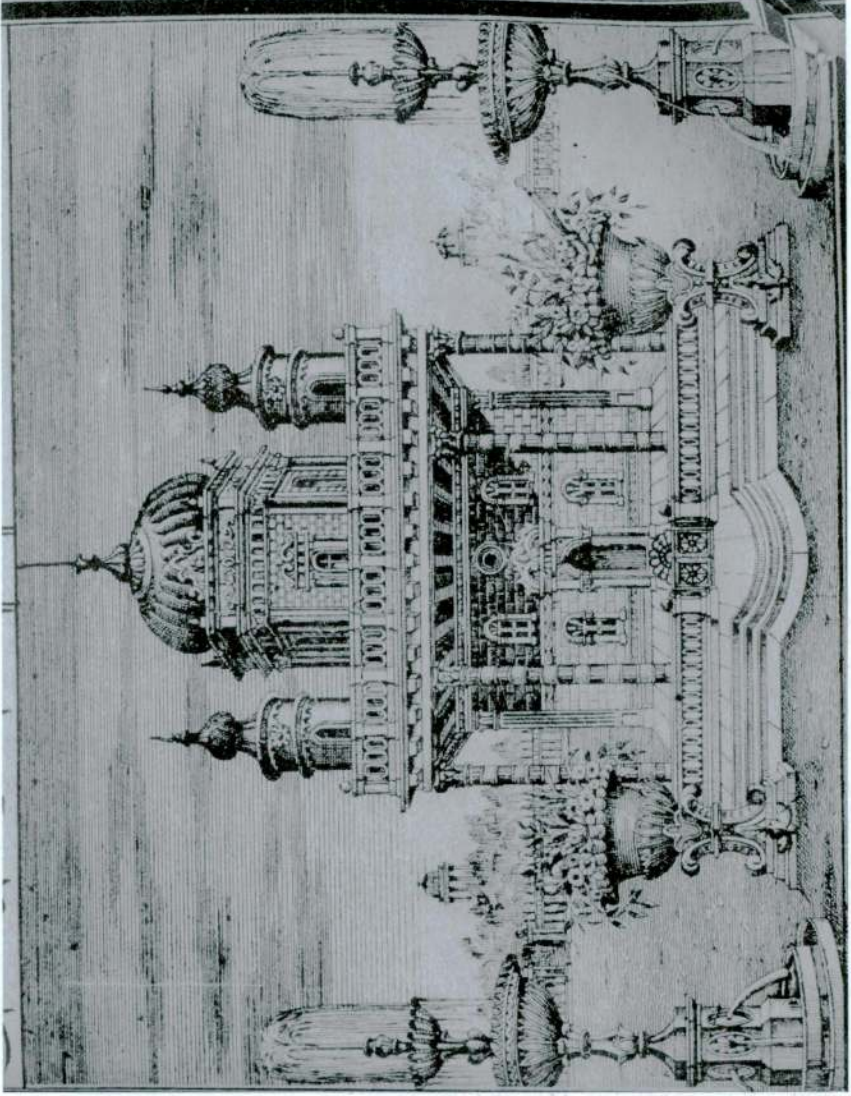
Resim 16- Cennet. *Ahvâl-ı Kıyâmet*, Berlin-Staatsbibliothek
Ms. Or. Oct. 1596, vr. 49a.

Resim 17- Cennet. *Ahvâl-ı Kıyâmet*, Süleymaniye Kütüphanesi,
Hafid Efendi 139, vr. 50b.

Resim 18- Cennet. *Falnâme*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.1702, vr. 55b.

Resim 19- Cennette bir köşk, *Muhammedîyye*, s. 382.